

**Bengi László, Hoványi Márton, Józán Ildikó, szerk. „Visszhangot ver az időben”.
Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára. Pozsony: Kalligram, 2013. 460-
465.**

Kálmán C. György

Jegyzet a jegyzetről

Aligha túlzás azt mondani, hogy a kommentár az írás kezdetétől fogva jelen van a szövegekben – maga az írás is, az írásos szövegalkotás a világhoz (vagy, szűkebben, szóbeli szövegekhez) fűzött kommentár. Persze, speciális esete ennek az, amikor az írott szövegen belül jelenik meg az előttünk fekvő íráshoz magához fűzött megjegyzés (kiegészítés, módosítás, stb.); ez is minden bizonnyal mindig is jelen van az írott szövegekben.

A kommentárok – amennyiben nem önálló szöveggé, hanem a szövegbe iktatott, a kommentált szöveggel együtt, egyazon szövegen belül jelennek meg – paratextusnak számítanak¹; a „főszöveghez” képest nyerik el értelmüket és jelentőségüket. Ezért a szöveg és a kommentár-szöveg hierarchikus viszonyban állnak (ahol is a főszöveg a domináns, a kommentár az alárendelt), amit már nagyon régen az írás képe (a szöveg elrendezésétől a betűk formáján át a betűtípusig) ugyancsak érzékeltet.

A szövegekhez fűzött szövegek formája rendkívül sokféle lehet – ez már csak azon is múlik, hogy *tekercsről*, egymás után következő lapokból álló *könyvről* vagy a számítógép monitorján megjelenő *digitalizált írásról* van-e szó. Mindháromnak mások a lehetőségei: az előre- vagy hátratekerés, a lapozás vagy a hipertextre kattintás nem egyszerűen technikai különbség, hanem világképi jelentősége is van. Első szinten annak, hogy hogyan áll előttünk a szöveg²; a második szinten pedig hogy a szöveghez fűzött kommentárok hogyan jelennek meg előttünk, hogyan (és mennyire) befolyásolják a szövegben történő előrehaladást, a „főszöveg” elsajátítását.

Az első ismert kéziratos Talmud (Babylonischer Talmud, Franciaország, 1342 - Münchenben őrzik, BSB-Hss Cod.hebr. 95 jelzet alatt³) lapjain már látható, amit a későbbi Talmud-kiadások tökélyre fejlesztettek – hogy a szöveg mellé (margináliaként) vagy köré kommentárokat helyeznek el; későbbi (nyomtatott) kiadások egyes különösen szép lapjain az

¹ Gérard Genette: *Seuils*. Paris, Seuil, 1987.

² Erről Frank Kermode ír több helyütt, például itt: *Retripotent*. *London Review of Books* 26(2004), 15 (5 August), 11-13. (<http://www.lrb.co.uk/v26/n15/frank-kermode/retripotent>)

³ <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/bsb00003409/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=1&pdfseite=>

értelmezendő szöveg van közepén, és körülötte (egymás körül) vannak az értelmező-magyarázó jegyzetek.

Amikor a lábjegyzet formája kialakult és megszilárdult – a 17. századra bizonyosan -, egyúttal egy bizonyos szövegtípushoz társult: a tudományos és különösen a történettudományos szövegekhez.⁴ A főszöveg mondja el a lényegét, a voltaképpeni ismeret átadására szolgál – a lábjegyzet igazolásokat, bizonyítékokat szolgáltat, olykor magyaráz, megint máskor kiegészít; ahhoz, hogy a főszöveg áttekinthető és önmagában élvezhető maradjon, a kevésbé lényeges kiegészítéseket le kell vágni, és a lábjegyzetbe szorítani.

Ennek megfelelően a lábjegyzet szolgálóleány – a hierarchikus viszony egyúttal presztízskülönbséget is jelent. Genette „nyárspolgárinak” („*poujadisme*”) nevezi azt a közkeletű elképzelést, hogy a szép szöveghez képest a jegyzet középszerű, silány.⁵ A lábjegyzet megjelenése a szépirodalmi munkákban (legalább) két formát ölt ebben a korban. Mivel a történettudományi munka és a történeti elbeszélés (főként persze a történelmi regény) közötti különbségtétel nem erős (vagyis: sem a szerzői szándék felől, sem az olvasói várakozások felől, sem funkcionálisan, az irodalom-rendszerben történő részvétel szemszögéből, stb.) nem egyértelmű, hogy mikor melyik szövegtípussal kell számolnunk, teljesen természetesnek tetszik, hogy „koholt” (fiktív) szövegekben jelen vannak a „tudományos” szövegtípusra jellemző paratextusok. Amikor Eötvös (láb)jegyzeteket használ, a történetírás és a szépirodalom közötti kontinuitást sugallja. Más eset, amikor (talán a romantikától kezdve) éppen az a cél, hogy a már kialakult szövegtípusbeli (műfaji) elkülönüléseket megingassák; ilyenkor a jegyzet megjelenése felforgató, kihívó aktusnak számít, azt szolgálja, hogy zavarba ejtse a befogadót, és kétségbe vonja a megszokott különbségtételeket. Coleridge az *Ancient Mariner*-ben margináliákat használ – így a középkori krónikák egy jellegzetes paratextusát idézi föl, az „autonóm”, „költői” szöveget hirtelen meglepő közegbe rántja, a jegyzetek sajátos formájával a befogadót feladat elé állítja. (De a *Lyrical Ballads*-ben Wordsworthnek is vannak – tudóskodó - lábjegyzetei.)

Maradjunk csak a (láb)jegyzetek szépirodalmi szövegbe illesztésének ennél a második formájánál. A romantika amúgy is tobzódott az elbizonytalanítás, a kétségbevonás (s ezzel az ironia) hasonló gesztusaiban; ezek egyike az olyan paratextusok hozzáillesztése a „valódi”, „irodalmi” szöveghez, amelyek mintha más szövegtípusra volnának jellemzőek, vagy – egyáltalán – amelyeknek mintha nem volna helyük a szépirodalomban.

⁴ Anthony Grafton: *The Footnote: A Curious History*. Cambridge, Mass.: Harvard U. P., 1999.

⁵ „La note, c'est le médiocre qui s'attache au beau” – idézi Genette a Robert-ben idézett Alaint, 293.

Van Jean Paulnak egy különös műve, a *Des Feldpredigers Schmelzle Reise nach Flätz* című szöveg (1807)⁶ – a szöveghez jegyzetek tartoznak („mit fortlaufenden Noten”, ahogyan az alcím ígéri). Csakhogy a jegyzetek számozása össze-vissza van keverve, teljesen véletlenszerűen tartoznak (vagy inkább: nem tartoznak) a „főszöveghez”. A jegyzetek az előszó szerint a kézirat közreadójától származnak, aki bocsánatot is kér „e művecske szokatlan, jegyzetek árkádjáival áttört formájáért”⁷, elmagyarázza a keveredés okát, és kijelenti: a saját gondolatairól (vagy szeszélyeiről) van szó.⁸

Elég nyilvánvaló, hogy a (láb)jegyzetek legalább olyan fontosak a szövegben, mint a szöveg maga; ezek apró elmélkedések, olykor aforizmák, hol szavakhoz, kifejezésekhez fűzött magyarázatok (a főszövegtől teljesen függetlenül), hol történelmi érdekességek felelevenítései. Szó sincs arról, hogy akár előrevinnék a főszöveg cselekményét, akár magyaráznák – vagy épp ellenpontoznák – az elbeszélést; valamiféle *közegül* szolgálnak, amely a kisregény hangulatához, a (fiktív) szerző személyének előtérbe helyezéséhez járul hozzá.

Jean Paul gesztusa legalább három szinten forgatja fel, vonja kétségbe, provokálja az elbeszélés konvencióit. Először is azáltal, hogy lábjegyzeteket tesz a fiktív történethez; másodsor azáltal, hogy ezek a jegyzetek rendszertelenül, összevissza, kuszán „kapcsolódnak” a főszöveghez. Harmadszor mert ezek a jegyzetek – „szépek”, irodalmi szövegek, amelyek felmondják azt a közmegegyezést, hogy alárendelt, szolgálai, funkcionális szerepben kellene állniuk a főszöveg „alatt”. Hozzátehetjük, hogy nagy – ha nem reménytelen – kihívás az olvasó számára a főszöveg és a lábjegyzet kapcsolatának megállapítása: az olyan hagyományos kapcsolatok, mint a magyarázat, okadatolás, forrásmegjelölés, stb., nyomokban sincsenek meg, de még a kommentár, hangulati aláfestés sem igen jön szóba.

Jen Paul után aztán rengetegen és nagyon sokféleképpen játszottak a lábjegyzet és a(z) irodalmi) szöveg kapcsolatával. Ezeknek a játékoknak a tétje nagyon sokszor volt az irodalmiság, az alá-fölérendeltség vagy a szöveg és szöveg viszonya – hogy csak néhányat említsünk a lehetséges változatok közül. Esterházy *Termelési-regénye*⁹ (1977) ismét jegyzetelt mű – pontosabban a jegyzetek (itt nem láb- hanem végjegyzetek) a kötetnek nagyobb részét teszik ki, mint a „főszöveg” maga. Mindez a hetvenes évek magyar irodalmában meglepő,

⁶ Leipzig: Philipp Reklam, 1809. (<http://www.archive.org/stream/3553237#page/n0/mode/2up>). Magyarul: Attila Schmelzle tábori lelkész utazása Flätzbe. Ford. Kászonyi Ágota. In: Jean Paul: Gyámoltalan hősök. Bp.: Európa, 1966, 121-216.

⁷ A magyar kiadás 124. lapján – a német eredetiben a „Noten-Souterrain” szerepel (4.).

⁸ „Ich hatte meine eignen Gedanken (oder Digressionen)” (uo.). – A magyar kiadásban az eredeti lábjegyzetei sajnos a szöveg *közben*, a főszövegbe ékelődve jelennek meg.

⁹ *Termelési-regény – kisszregény*. Bp.: Magvető, 1979.

felforgató, egyenesen forradalmi benyomást keltett is – és sok tekintetben máig megőrizte üdeségét, frissességét: egyszerűen fogalmazva, az intertextuális (para-, hiper és egyéb-textuális) poénok nagy része ma is ül, a szövegek egymás mellé rendelésének különböző formái máig izgalmasak maradnak. Esterházy – csakúgy, mint Jean Paul – pimaszul kihívóan viselkedik az irodalom bevett konvencióival szemben, s ennek egyik eleme éppen a jegyzetek használata.

A *Termelési-regény* amúgy is elképesztő tárháza a szöveg-szöveg kapcsolatoknak; ide értve a más szövegekre történő – egymástól jócskán eltérő típusú – utalásokon kívül azt is, amikor a szöveg részévé válik a nem-szövegszerű szöveg (a rajz, a kép, a „sorminta”, és így tovább), de a szöveg kapcsolatba lép saját paratextusával is (a „pispeklila” könyvborítóval, amelyre maga a szöveg utal is), közvetlen (és az olvasó számára nem hozzáférhető) előzményével, a nyomdai levonattal, csak hogy néhány elemet említsünk. Ha lehetett egész narratológiai rendszert egyetlen mű köré csoportosítva felépíteni,¹⁰ az intertextusok és paratextusok változatainak és típusainak felmérését bizvást lehetne Esterházy regényére alapozni.

A regény jegyzetei számtalan, egymástól különböző viszonyban állnak a főszöveggel magával, és – persze – folyamatosan tagadják az elsőbbség-másodlagosság (főszöveg-másodlagos vagy alárendelt jegyzet) kettősségét. Sok tekintetben tehát hasonlít Esterházy gesztusa a Jean Pauléhoz. Fogalmam sincs ismert-e Esterházy a német romantikus szerzőt könyve írásakor, de ez csöppet sem érdekes; a „hatás” ilyen ódivatú fogalmával nem érdemes operálni. A *szerkezeti* hasonlóságra érdemes figyelni – ami *nem* a (láb)jegyzetek és a szöveg viszonyának szerkezetét jelenti itt, hanem az irodalmiság, a szövegek összefüggésének és a hierarchia kétségbevonását. Aminek az eredménye – mindkét esetben – élvezetes, izgalmas, mulatságos és értelmezésre minduntalan kihívó szöveg lesz.

Jegyzet a jegyzetről szóló jegyzethez

A Jean Paul és Esterházy közötti párhuzam először akkor jutott az eszembe, amikor 1979-ben megjelent a *Mozgó Világ*ban a Termelési-regényt ötféleképpen kommentáló-értelmező „Ötfokú ének”,¹¹ benne Szegedy-Maszák Mihály nagyszerű tanulmányával. Akkoriban gyakran találkoztunk, elújságotam neki az ötletet. – Aha – mondta könnyedén –,

¹⁰ Gérard Genette: *Figures*. III. Paris: Seuil, 1972.

¹¹ Szövegmagyarázó műhely: Ötfokú ének (Bojtár Endre, Horváth Iván, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László és Veres András kritikái). *Mozgó Világ*, 1979. 6.

írd meg. Megírni? Hova, kinek, hogyan? És az én tudásommal? Természetesen nem írtam meg, ahogyan akkoriban szinte semmit, amire biztatott. De azért a biztatás jól is esett, sokat segített is. Ezért, emlékezősként és hálából született ez a jegyzet.